

OZIQ-OVQAT SANOATIDA UCH KONTURLI SAMARADORLIK KONSEPSIYASI

Abasova Gulirano Rahmatullo qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tayanch doktorant

E-mail: abasovagulirano@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligini nazariy jihatdan qayta talqin qilish masalasi ko'rib chiqilgan. Tadqiqotning maqsadi - samaradorlikni baholashda keng qo'llaniladigan uslubiy apparatning oziq-ovqat sanoatiga xos to'rt qonuniyatni hisobga olmasligini asoslash hamda bu qonuniyatlardan kelib chiqadigan uch konturli - resurs, transformatsiya va realizatsiya - konsepsiyasini shakllantirishdan iborat. Tadqiqotda tanqidiy-tarixiy tahlil, uch ilmiy maktab yondashuvlarining qiyosiy tizimlashtirilishi hamda O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining 2015-2024-yillardagi statistik dinamikasi qo'llanildi. Natijada tarmoqda ishlab chiqarish hajmi va investitsiyalarning bir necha barobar o'sishi bilan rentabellik va fond qaytimining pasayishi bir vaqtda kechgani, bu holatning boshqaruv sifatidan ko'ra resurs-transformatsiya-realizatsiya zanjiridagi tarkibiy nomutanosiblik bilan bog'liq ekani ko'rsatildi. Samaradorlikning yakuniy bahosi konturlar o'rtachasi emas, ular ichidagi eng past ko'rsatkich bilan belgilanadigan mualliflik ta'rifi taklif etildi. Olingan natijalar tarmoqda investitsiya siyosatini hajm mezonidan cheklovchi bo'g'in mezoniga o'tkazish zarurligini ilmiy asoslaydi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy samaradorlik, oziq-ovqat sanoati, uch konturli konsepsiya, cheklovchi bo'g'in, teskari aloqa, resurs-transformatsiya-realizatsiya zanjiri.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос теоретического переосмысления производственной эффективности на предприятиях пищевой промышленности. Цель исследования - обосновать, что широко применяемый методический аппарат оценки эффективности не учитывает четыре закономерности, присущие пищевой промышленности, и сформировать вытекающую из них трёхконтурную концепцию, включающую ресурсный, трансформационный и реализационный контуры. В исследовании использованы критико-исторический анализ, сравнительная систематизация подходов трёх научных школ и статистическая динамика пищевой промышленности Узбекистана за 2015-2024 годы. Показано, что многократный рост объёма производства и инвестиций в отрасли сопровождался одновременным снижением рентабельности и фондоотдачи, и что эта ситуация связана не столько с качеством управления, сколько со структурной несбалансированностью в цепи «ресурс - трансформация - реализация». Предложено авторское определение, согласно которому итоговая оценка эффективности определяется не средним значением контуров, а наименьшим показателем среди них. Полученные результаты научно

обосновывают необходимость перевода инвестиционной политики в отрасли от критерия объёма к критерию лимитирующего звена.

Ключевые слова: экономическая эффективность, пищевая промышленность, трёхконтурная концепция, лимитирующее звено, обратная связь, цепь «ресурс - трансформация - реализация».

Abstract

The article addresses the theoretical reinterpretation of production efficiency in food industry enterprises. The aim of the study is to substantiate that the widely used methodological apparatus for efficiency assessment does not take into account four regularities specific to the food industry, and to develop a three-contour concept derived from these regularities, comprising the resource, transformation and realization contours. The study employs critical-historical analysis, a comparative systematization of the approaches of three scientific schools, and the statistical dynamics of Uzbekistan's food industry for 2015-2024. The results show that the multiple growth of production volume and investment in the industry was accompanied by a simultaneous decline in profitability and capital productivity, and that this situation is linked less to management quality than to a structural imbalance in the resource-transformation-realization chain. An original definition is proposed according to which the final assessment of efficiency is determined not by the average of the contours but by the lowest indicator among them. The findings provide a scientific rationale for shifting the industry's investment policy from a volume criterion to a limiting-link criterion.

Keywords: economic efficiency, food industry, three-contour concept, limiting link, feedback, resource-transformation-realization chain.

KIRISH

O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining so'nggi o'n yillik dinamikasi tashqi ko'rinishda barqaror o'sish manzarasini beradi: 2015-2024-yillarda tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 18 511,6 milliard so'mdan 102 732,6 milliard so'mga, ya'ni 5,6 barobar ko'paydi; shu davrda tarmoqqa yo'naltirilgan investitsiyalar 13,7 barobar, asosiy vositalar qiymati 7,5 barobar oshdi [16]. Ammo aynan shu yillarda tarmoq korxonalarining foyda rentabelligi 16,1 foizdan 6,4 foizga tushdi, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi fond qaytimi ko'rsatkichi esa har bir so'm asosiy vositaga 4,96 so'mdan 3,65 so'm mahsulotga qisqardi [16]. Resurs oqimining ko'payishi bilan qaytim ko'rsatkichlarining pasayishi bir vaqtda kechdi.

Bu holat oddiy konyunktura tebranishi emas. Agar samaradorlik resurs sarfi va natija nisbati sifatida qaraladigan bo'lsa, resurslarning barcha turi bo'yicha o'sish qayd etilgan sharoitda natijaviy nisbatning pasayishi mavjud o'lchov apparatining tarmoq iqtisodiyotidagi haqiqiy jarayonlarni to'liq qamrab olmayotganini bildiradi. Shundan tadqiqotning boshlang'ich ilmiy muammosi kelib chiqadi: nima uchun amaldagi metodologiyalar oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini to'liq izohlab bera olmaydi?

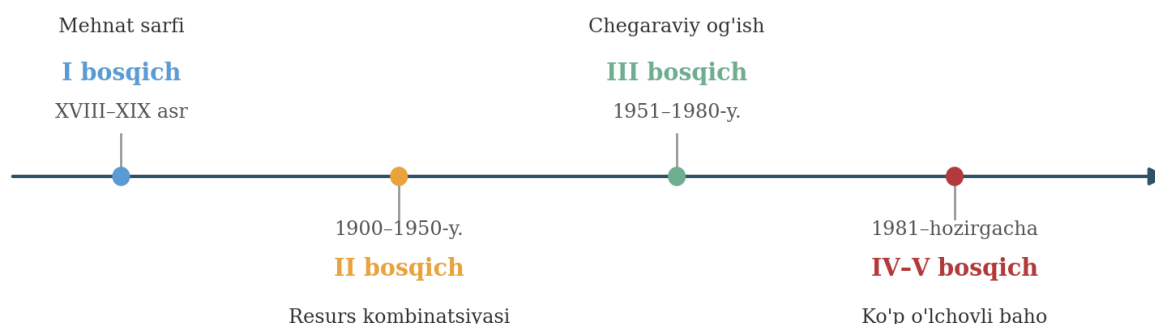
Muammoning ildizi metodologik xususiyatga ega. Samaradorlikni baholashning bugungi kunda keng qo'llaniladigan apparati - ishlab chiqarish funksiyalari,

chegaraviy modellar, koeffitsiyentlar tizimi [1];[4]; [6] - bir jinsli, uzluksiz va texnologik jihatdan boshqariladigan ishlab chiqarish muhitini nazarda tutadi. Kirish resursi standartlashtirilgan, uning sifati oldindan ma'lum, chiqish mahsuloti esa vaqt bo'yicha cheklanmagan deb qabul qilinadi. Oziq-ovqat sanoatida bu shartlarning birortasi to'liq bajarilmaydi: xom ashyo biologik tabiatga ega va uning sifati mavsumdan mavsumga o'zgaradi; tayyor mahsulot cheklangan yaroqlilik muddatiga ega va sotilmagan taqdirda qiymatini yo'qotadi; ishlab chiqarish quvvatlarining yillik yuklamasi xom ashyo oqimining notekisligiga bog'liq. Natijada o'lchov vositasi tarmoqning eng muhim iqtisodiy cheklovlarini o'z tarkibiga kiritmaydi va samaradorlikning haqiqiy manbasini emas, uning tashqi ko'rinishini qayd etadi.

Samaradorlik mezoni tarmoq bajaradigan iqtisodiy vazifadan kelib chiqib shakllantirilishi lozim. Dastlabki tahlil uchta ilmiy farazni ilgari surish imkonini beradi: hajm o'sishi bilan rentabellik pasayishi o'rtasidagi divergensiya investitsiyalarning tarmoq zanjiri bo'ylab notekis taqsimlanishi natijasi bo'lishi mumkin; tarmoqda samaradorlik chegarasi korxonaning ichki texnologik holati bilan emas, xom ashyo - qayta ishlash - realizatsiya zanjiridagi eng past ko'rsatkichli bo'g'in bilan belgilanishi mumkin; samaradorlikni yagona umumlashtiruvchi ko'rsatkich orqali baholash tarmoqdagi tuzilmaviy nomutanosiblikni yashirib, investitsiya siyosatiga noto'g'ri signal berishi mumkin. Mazkur maqolaning maqsadi - ushbu farazlarni nazariy jihatdan asoslash, tarmoqqa xos qonuniyatlarni tizimlashtirish hamda samaradorlikni baholashning uch konturli konsepsiyasini shakllantirishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Samaradorlik kategoriyasining nazariy mazmuni ikki yarim asr davomida bir necha marta qayta shakllangan bo'lib, bu jarayonda har biri o'lchov mezonining kengayishi bilan tavsiflanadigan bosqichlarni ajratish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Iqtisodiy samaradorlik nazariyalarining evolyutsion bosqichlari¹

1-rasmda samaradorlik nazariyasi to'rt yirik bosqichni bosib o'tgan: XVIII-XIX asrlarda samaradorlik asosan mehnat sarfi orqali o'lchangan, 1900-1950-yillarda resurslar kombinatsiyasi mezoni ustuvor bo'lgan, 1951-1980-yillarda chegaraviy og'ish tushunchasi shakllangan, 1981-yildan hozirgi kungacha esa ko'p o'lchovli

¹ Manba: adabiyotlar tahlili asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

baholash yondashuvlari rivojlanmoqda. Har bir keyingi bosqich o'lchov mezonini kengaytirgan, biroq samaradorlikni korxona ichidagi holat sifatida ko'rish an'anasi o'zgarmay qolgan.

M.Farrellning 1957-yildagi ishida samaradorlik birinchi marta chegaraviy tushuncha sifatida rasmiylashtirildi - korxona faoliyati mutlaq me'yorga emas, kuzatilayotgan eng yaxshi natijaga nisbatan baholandi [7]. Bu yondashuv T.Kupmans [9] va J.Debyu [5] tomonidan ishlab chiqilgan resurslardan foydalanish koeffitsiyenti g'oyasidan o'sib chiqdi. H.Leybensteynning X-samaradorlik konsepsiyasi resurslar taqsimoti maqbul bo'lgan holatda ham korxona ichida yo'qotish yuzaga kelishi mumkinligini ko'rsatdi [10]. A.Charnes, U.Kuper va E.Rodsning ma'lumotlar qobig'i tahlili (DEA) [4], R.Banker va hammualliflarining miqyos samaradorligini kiritishi [2], D.Aygnier va hammualliflarining stoxastik chegaraviy tahlili (SFA) [1], G.Battese va T.Koellining panel ma'lumotlar uchun modeli [3] hamda R.Fare, S.Grosskopf va K.Lovellning ishlab chiqarish chegaralari nazariyasi [6] nazariy g'oyani amaliy o'lchov apparatiga aylantirdi.

Shunga qaramay, evolyutsiyaning barcha bosqichlarida bitta umumiy jihat saqlanib qoladi: samaradorlik korxonaning ichki holati sifatida qaraladi. Kirish resursining sifat jihatidan barqarorligi va chiqish mahsulotining vaqt bo'yicha cheklanmaganligi modelning aytilmagan sharti bo'lib qoladi. Oziq-ovqat sanoati uchun bu shart alohida ahamiyatga ega, chunki tarmoqda samaradorlikning chegarasi korxona doirasida emas, undan tashqarida shakllanadi.

Tarmoq darajasidagi tadqiqotlar boshqa yo'nalishda rivojlangan. R.Solouning texnologik o'zgarishni qoldiq sifatida baholash usuli [14] o'sish manbalarini aniqlash imkonini bergan, M.Porterning raqobat ustunligi konsepsiyasi [12] samaradorlikni qiymat zanjiri bilan bog'lagan, B.Treyl va E.Pits oziq-ovqat sanoati raqobatbardoshligini alohida tadqiq obyekti sifatida ajratgan [15], T.Reardon va Ch.Timmer esa oziq-ovqat tizimidagi tarkibiy o'zgarishlarni tavsiflagan [13]. A.Kader oziq-ovqat mahsulotlarining yig'im-terimdan keyingi yo'qotishlarini kamaytirish orqali mavjud resurslardan foydalanish imkoniyatini oshirish masalasini ko'targan [8], bu ish oziq-ovqat mahsulotining vaqt cheklovi bilan bog'liq iqtisodiy yo'qotishni miqdoriy jihatdan asoslashi bilan alohida qimmatga ega. Bu ishlarning umumiy cheklovi korxona darajasida qo'llanadigan yagona o'lchov vositasining taklif etilmaganidadir.

Uchinchi yo'nalishni zanjir-institutsional maktab tashkil etadi, unda samaradorlik xom ashyodan iste'molchiga qadar cho'zilgan qiymat zanjiri doirasida, ishlab chiqarish salohiyati va bozor tuzilmasining muvofiqligi orqali talqin qilinadi [12]; [13]. Uch yo'nalishning qiyosiy tahlili 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, uch yo'nalishning har biri tahlil obyektining alohida darajasiga (korxona, tarmoq, zanjir) mos keladi, biroq ularning birortasi bu uch darajani yagona o'lchov tizimida birlashtirmaydi. Chegaraviy o'lchov maktabi metodologik jihatdan eng puxta ishlangan yo'nalish bo'lib qolsa-da, uning apparati ishlab chiqarish jarayonini bir vaqt kesimida qayd etadi, oziq-ovqat sanoatida esa ishlab chiqarish va realizatsiya o'rtasidagi vaqt oralig'i iqtisodiy natijani belgilovchi

mustaqil omil hisoblanadi va uni statik model ushlab qololmaydi. Shu bois mavjud adabiyotdagi uch yo‘nalishni birlashtiruvchi, tarmoqqa xos vaqt va zanjir xususiyatlarini hisobga oluvchi yaxlit konsepsiyaga ehtiyoj saqlanib qoladi - mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

1-jadval

Oziq-ovqat sanoati samaradorligini tadqiq etishdagi ilmiy yo‘nalishlarning qiyosiy tahlili¹

Yo‘nalish	Tahlil obyekti	Markaziy g‘oya	Asosiy cheklovi
Chegaraviy o‘lchov maktabi	Alohida korxona, bir vaqt kesimida	Natija kuzatilgan eng yaxshi holatga nisbatan baholanadi	Kirish resursining sifat jihatidan barqarorligi shart sifatida qabul qilinadi
Tarmoq iqtisodiyoti maktabi	Tarmoq, makroiqtisodiy dinamika	Samaradorlik texnologik o‘zgarish va raqobat tuzilmasi orqali izohlanadi	Korxona darajasida qo‘llanadigan o‘lchov vositasi taklif etilmaydi
Zanjir-institutsional maktab	Xom ashyodan iste’molchiga qadar cho‘zilgan zanjir	Samaradorlik ishlab chiqarish salohiyati va bozor tuzilmasi muvofiqligi orqali baholanadi	Zanjir bo‘g‘inlari orasidagi uzatma miqdoriy o‘lchovga keltirilmaydi

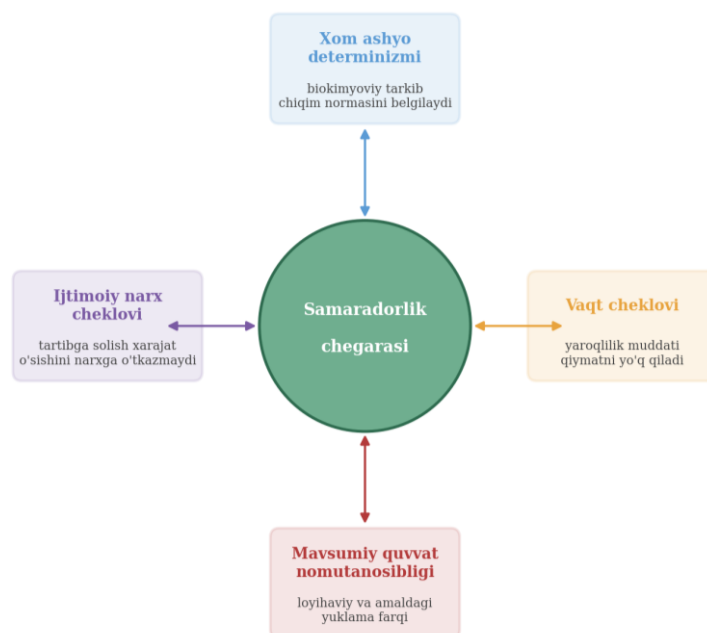
METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-metodologik xususiyatga ega bo‘lib, uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda oziq-ovqat sanoatining texnologik va bozor tabiati tahlil qilinib, samaradorlikni shakllantiruvchi to‘rt barqaror qonuniyat ajratildi. Bu qonuniyatlar tasodifiy omillar emas, oziq-ovqat ishlab chiqarishining tabiatidan kelib chiqadi va boshqa sanoat tarmoqlarida shu ko‘rinishda namoyon bo‘lmaydi (2-rasm).

2-rasmda to‘rt qonuniyat samaradorlik chegarasini to‘rt tomondan cheklovchi omillar sifatida tasvirlangan: xom ashyo determinizmi biokimyoviy tarkib orqali chiqim normasini, vaqt cheklovi yaroqlilik muddati orqali qiymatning saqlanishini, mavsumiy quvvat nomutanosibligi loyihaviy va amaldagi yuklama farqini, ijtimoiy narx cheklovi esa xarajat o‘lishining narxga o‘tish imkonini belgilaydi. Quyida har bir qonuniyatning iqtisodiy mazmuni batafsil ko‘rib chiqiladi.

Xom ashyo determinizmi qonuniyatiga ko‘ra oziq-ovqat mahsulotining yakuniy sifati va chiqim normasi qayta ishlash bosqichida to‘liq tuzatilmaydi: un, yog‘, sut yoki konserva ishlab chiqarishda kirish xom ashyosining biokimyoviy tarkibi mahsulot birligiga sarf normasini oldindan belgilaydi, texnologik yangilanish bu chegarani kengaytiradi, biroq bekor qilmaydi. Vaqt cheklovi qonuniyati oziq-ovqat mahsulotining yaroqlilik muddatiga ega ekanini va bu muddat tugagach uning iqtisodiy qiymati nolga tushishini bildiradi - iqtisodiy natija sifatida ishlab chiqarilgan hajm emas, belgilangan muddat ichida realizatsiya qilingan hajm qabul qilinishi lozim.

¹ Manba: muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar asosida tizimlashtirilgan.

2-rasm. Oziq-ovqat sanoatida iqtisodiy samaradorlikni shakllantiruvchi fundamental qonuniyatlar¹

Mavsumiy quvvat nomutanosibligi qonuniyati shundan iboratki, qayta ishlash quvvatlari xom ashyo oqimining eng yuqori nuqtasiga moslashtirib loyihalanadi, natijada yillik o'rtacha yuklama loyihaviy quvvatdan sezilarli past qoladi va bu farq amortizatsiya hamda doimiy xarajatlar orqali mahsulot tannarxiga o'tadi - bu yo'qotish korxona boshqaruvidagi kamchilik emas, tarmoqning tuzilmaviy xususiyati hisoblanadi. Ijtimoiy narx cheklovi qonuniyati esa oziq-ovqat mahsulotlarining muhim qismi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, ularning narxi ma'muriy tartibga solish ta'sirida shakllanishini, bu esa korxonaning xarajat o'sishini narxga to'liq o'tkazish imkonini cheklab, samaradorlik zaxirasini narx omilidan xarajat omiliga siljitishini bildiradi.

Ikkinchi bosqichda to'rt qonuniyatning birgalikdagi ta'siri tahlil qilindi. Ularning har biri samaradorlikning muayyan bosqichiga (resurs, transformatsiya yoki realizatsiya) bevosita bog'lanadi, natijada samaradorlik chegarasi korxonaning ichki texnologik holati bilan emas, xom ashyo - qayta ishlash - realizatsiya zanjiridagi eng zaif bo'g'in bilan belgilanadi degan xulosaga kelindi. Uchinchi bosqichda ushbu xulosa asosida uch konturli konsepsiya shakllantirildi, uning nazariy asosi quyidagi qoidada ifodalanadi: oziq-ovqat sanoatida iqtisodiy samaradorlik korxonaning ichki holati emas, resursning biologik sifati, uning texnologik transformatsiyasi va yaratilgan qiymatning vaqt ichida saqlanishi o'rtasidagi muvofiqlik darajasidir.

Qoidadan uchta metodologik tamoyil kelib chiqadi. Konturlarga ajratish tamoyili samaradorlikni yagona ko'rsatkich sifatida emas, uchta mustaqil o'lchov konturi bo'yicha baholashni nazarda tutadi. Eng zaif bo'g'in tamoyili integral bahoni konturlar o'rtachasi bilan emas, ular ichidagi eng past ko'rsatkich bilan bog'laydi - bu tamoyil M.Farrell va uning izdoshlari [1]; [4]; [7] ishlab chiqqan chegaraviy tahlilga zid emas, balki uni ko'p bosqichli zanjirga kengaytiradi. Teskari aloqa tamoyili realizatsiya

¹ Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

bosqichidagi natijaning resurs talabini qayta shakllantirishini hisobga oladi. Taklif etilayotgan yondashuv chegaraviy tahlil apparatini almashtirmaydi: Farrell tipidagi o'lchov usullari har bir kontur ichida o'zgarishsiz qo'llanadi, mualliflik hissasi esa konturlarni ajratish mezonini va ularni birlashtirish qoidasiga tegishlidir.

TAHLIL VA NATIJALAR

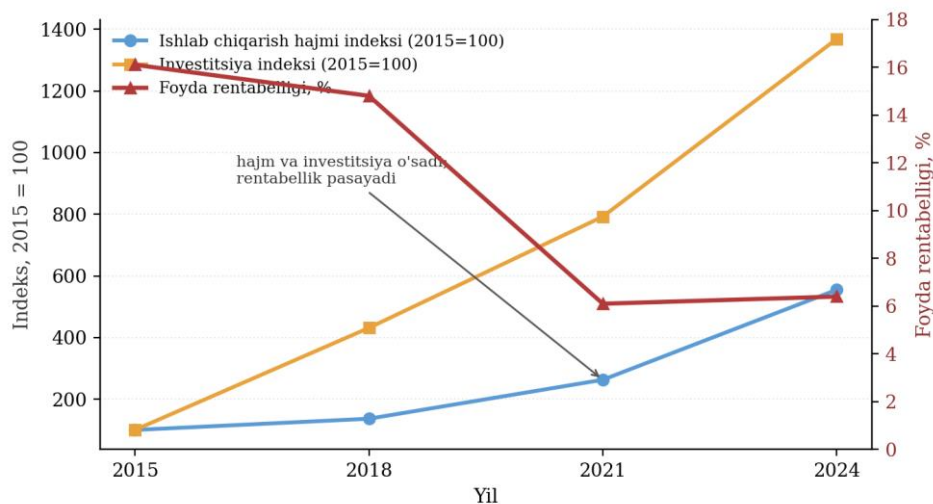
O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining 2015-2024-yillardagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari taklif etilgan konsepsiyaning amaliy asosini tashkil etadi [16] (2-jadval).

2-jadval

O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari, 2015-2024-yillar¹

Ko'rsatkich	2015-yil	2024-yil	O'zgarish
Ishlab chiqarish hajmi, mlrd so'm	18 511,6	102 732,6	5,6 marta o'sish
Jalb qilingan investitsiyalar, mlrd so'm	622,8	8 522,8	13,7 marta o'sish
Foyda rentabelligi, %	16,1	6,4	-9,7 foiz punkt
Fond qaytimi, so'm/so'm	4,96	3,65	-1,31 so'm
Sanoat umumiy hajmidagi ulush, %	22,4	14,9	-7,5 foiz punkt
Eksportning importni qoplash koeffitsiyenti	1,28	0,61	Ijobiy saldodan taqchillikka

2-jadvalda miqdoriy ko'rsatkichlar (ishlab chiqarish hajmi, investitsiya) va sifat ko'rsatkichlari (rentabellik, fond qaytimi) qarama-qarshi yo'nalishda harakatlangan. Ushbu divergensiya 3-rasmda vizual tarzda ifodalangan.

3-rasm. Ishlab chiqarish hajmi, investitsiyalar va rentabellik divergensiyasi²

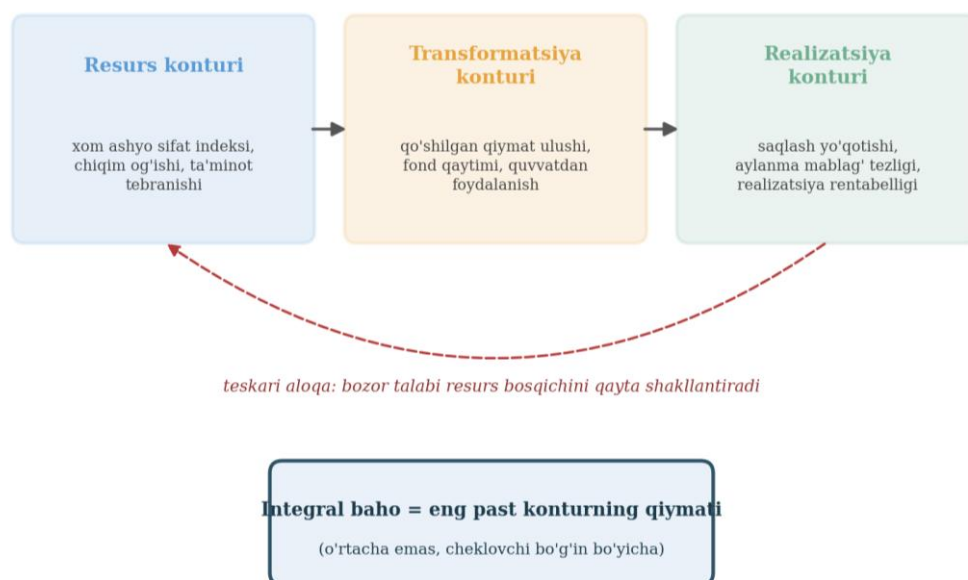
Izoh: O'zbekiston oziq-ovqat sanoati, 2015-2024-yillar; ishlab chiqarish hajmi va investitsiya indeklari 2015-yil = 100 bo'yicha hisoblangan.

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

² Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

3-rasmda 2015-yil 100 deb olinganda investitsiya indeksi 2024-yilda 1300 dan yuqori darajaga, ishlab chiqarish hajmi indeksi esa qariyb 555 ga yetgan, ayni paytda foyda rentabelligi 16,1 foizdan 2021-yilda 6 foiz atrofigacha tushib, 2024-yilda 6,4 foiz darajasida qolgan. Investitsiya indeksining ishlab chiqarish hajmi indeksidan qariyb 2,5 barobar tez o'sishi qo'shimcha resursning natijaga to'liq aylanmayotganini ko'rsatadi.

Iqtisodiy adabiyotda bunday holat odatda kapital sig'iminining o'sishi bilan izohlanadi [14]. Biroq kapital sig'iminining oshishi o'z-o'zidan rentabellikning ikki yarim barobar pasayishini tushuntirmaydi, chunki yangi kiritilgan quvvatlar zamonaviyroq va texnologik jihatdan samaraliroq bo'lishi kutiladi. Taklif etilgan konsepsiya nuqtai nazaridan, divergensiyaning asosiy sababi investitsiyalarning tarmoq zanjiri bo'ylab notekis taqsimlanishidir: mablag'lar asosan qayta ishlash quvvatlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, xom ashyo bazasining barqarorligi hamda saqlash va logistika infratuzilmasi esa shu sur'atda yangilanmagan. Natijada yangi quvvatlar to'liq yuklama olmaydi, xom ashyo taqchilligi mavsumiy tarzda takrorlanadi, saqlash bosqichidagi yo'qotishlar esa qo'shilgan qiymatning bir qismini yo'q qiladi.

4-rasm. Oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish samaradorligining uch konturli modeli¹

Tarmoq ichidagi tarkibiy siljish bu xulosani to'ldiradi. 2015-yilda oziq-ovqat sanoati hajmining 84,6 foizi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, 11,6 foizi ichimliklar va 3,8 foizi tamaki mahsulotlari hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2024-yilda bu nisbat 78,2, 18,4 va 3,4 foizni tashkil etdi [16]. Ichimliklar segmenti ulushining qariyb ikki barobar kengayishi tarmoq o'sishining muayyan qismi nisbatan qisqa texnologik zanjirga ega va mahalliy qishloq xo'jaligi xom ashyosiga kamroq bog'liq segment hisobiga yuz berganini ko'rsatadi, chuqur qayta ishlashga asoslangan asosiy

¹ Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

segment ulushining qisqarishi esa tarmoqda qo'shilgan qiymat yaratish salohiyatidan to'liq foydalanilmayotganidan dalolat beradi. Eksportning importni qoplash koeffitsiyentining 1,28 dan 0,61 ga tushishi [16] - 2015-yilda ijobiy savdo saldosi ega tarmoqning 2024-yilga kelib import bo'yicha qariyb ikki barobar taqchillikka o'tishi - xuddi shu tarkibiy nomutanosiblikning tashqi savdodagi ko'rinishidir.

Aniqlangan ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida ishlab chiqilgan uch konturli konsepsiyaning tarkibiy modeli 4-rasmda keltirilgan. Model uch konturni, ularning o'lchov ko'rsatkichlarini, konturlararo bog'lanishlarni va integral bahoni shakllantirish qoidasini o'z ichiga oladi.

Birinchi, resurs konturi kirish resursining sifat holatini va uning barqarorligini qamrab oladi; uning o'lchov ko'rsatkichlari xom ashyo sifat indeksi, me'yoriy chiqimdan haqiqiy chiqimning og'ishi hamda yetkazib berish hajmining mavsumiy tebranish amplitudasidir. Bu kontur samaradorlikning quyi chegarasini belgilaydi, chunki resurs sifatidagi yo'qotishni keyingi bosqichlarda tiklab bo'lmaydi. Ikkinchi, transformatsiya konturi xom ashyoning tayyor mahsulotga aylanish jarayonini tavsiflaydi va mahsulot qiymatidagi qo'shilgan qiymat ulushi, fond qaytimi, mahsulot birligiga energiya sarfi va quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti orqali o'lchanadi; an'anaviy metodologiyalarda samaradorlikning yagona o'lchov maydoni hisoblangan aynan shu kontur bo'lib qolganligi baho buzilishining asosiy manbasidir. Uchinchi, realizatsiya konturi yaratilgan qiymatning vaqt ichida saqlanishi va bozorda tasdiqlanishini, ya'ni saqlash va tashish bosqichidagi yo'qotishlar ulushi [8; 11], aylanma mablag'lar aylanishi tezligi va realizatsiya rentabelligini o'lchaydi.

Konturlar ketma-ket joylashgan, biroq bog'lanish bir tomonlama emas: realizatsiya bosqichidan resurs bosqichiga teskari aloqa mavjud, bozor talabining tarkibi xom ashyoga bo'lgan talabni qayta shakllantirib, birinchi konturning parametrlariga ta'sir qiladi. Modelning bog'lovchi elementi eng zaif bo'g'in tamoyilidir: umumiy samaradorlik uch konturning o'rtacha bahosi bilan emas, ular ichidagi eng past baho bilan cheklanadi. Amaliy jihatdan bu shuni anglatadiki, transformatsiya konturiga yo'naltirilgan investitsiya resurs yoki realizatsiya konturidagi cheklov saqlanib qolgan holda kutilgan samarani bermaydi - 2015-2024-yillardagi statistik dinamika aynan shu vaziyatga mos keladi.

Taklif etilgan uch konturli konsepsiya M.Farrellning chegaraviy tahlil nazariyasini [7] rad etmaydi, balki uning qo'llanilish doirasini kengaytiradi: chegaraviy o'lchov usuli endi bitta korxona darajasida emas, uch bosqichli zanjirning har bir bo'g'ini ichida qo'llaniladi, integral baho esa H.Leybensteynning X-samaradorlik g'oyasiga [10] o'xshash mantiqda - resurslar taqsimoti maqbul bo'lgan holatda ham zanjirning boshqa bo'g'inidagi cheklov saqlanib qolishi mumkinligini hisobga olgan holda - shakllantiriladi.

Eng zaif bo'g'in tamoyilining aniqlangan statistik dinamika bilan mosligi alohida e'tiborga loyiq. R.Solouning texnologik o'zgarishni qoldiq sifatida baholash usuli [14] asosiy vositalarning o'sishini avtomatik ravishda ijobiy omil sifatida hisoblaydi, taklif etilgan konsepsiya esa bu o'sishning qaysi konturga yo'naltirilganini ajratishni talab qiladi. Transformatsiya konturiga yo'naltirilgan sarmoya resurs yoki realizatsiya

konturidagi cheklov bartaraf etilmagan holda kutilgan qaytimni bermaydi - bu xulosa A.Kaderning yig'im-terimdan keyingi yo'qotishlarni kamaytirish orqali resurs samaradorligini oshirish haqidagi ishida [8] ilgari surilgan g'oya bilan uzviy bog'liq.

M.Porterning qiymat zanjiri konsepsiyasi [12] nuqtai nazaridan, taklif etilgan model raqobat ustunligining alohida operatsiyada emas, zanjir bo'g'inlari o'rtasidagi muvofiqlashuvda shakllanishi tamoyilini oziq-ovqat sanoatiga xos aniq o'lchov ko'rsatkichlari bilan to'ldiradi. T.Reardon va Ch.Timmer ta'kidlagan [13] oziq-ovqat tizimidagi tarkibiy o'zgarishlar - chuqur qayta ishlash ulushining qisqarishi va nisbatan sodda segmentlarning kengayishi - aynan realizatsiya konturidagi cheklovlarning transformatsiya konturiga yo'naltirilgan resursni qisqa muddatli, kam murakkab yo'nalishlarga siljitishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Amaliy nuqtai nazardan, taklif etilgan konsepsiyaning eng muhim oqibati investitsiya siyosati mantig'ining o'zgarishidadir. Amaldagi amaliyotda mablag' ko'pincha eng katta hajmga (transformatsiya quvvatlariga) yo'naltiriladi, taklif etilgan model esa mablag'ni eng past baholi konturga yo'naltirishni talab qiladi. Bu - investitsiya qarorini hajm mezonidan cheklovchi bo'g'in mezoniga o'tkazishni anglatadi va amaliyotda xom ashyo bazasi barqarorligi yoki saqlash infratuzilmasiga yo'naltirilgan, nisbatan kichik, ammo aniq maqsadli sarmoyaning transformatsiya quvvatlariga yo'naltirilgan yirik sarmoyadan yuqori iqtisodiy qaytim berishi mumkinligini bildiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish samaradorligini nazariy jihatdan qayta talqin qilish imkonini berdi. Tarmoqning texnologik va bozor tabiatidan kelib chiqadigan to'rt qonuniyat - xom ashyo determinizmi, vaqt cheklovi, mavsumiy quvvat nomutanosibligi va ijtimoiy narx cheklovi - mavjud baholash apparatining tarmoqqa tatbiq etilishini cheklovchi asosiy sabab sifatida aniqlandi.

Ushbu qonuniyatlar asosida resurs, transformatsiya va realizatsiya konturlaridan iborat uch konturli konsepsiya shakllantirildi, unda integral baho konturlar o'rtachasi bilan emas, ular ichidagi eng past ko'rsatkich bilan belgilanadi. O'zbekiston oziq-ovqat sanoatining 2015-2024-yillardagi statistik dinamikasi - ishlab chiqarish hajmi va investitsiyalarning bir necha barobar o'sishi fonida rentabellik va fond qaytimining pasayishi - taklif etilgan konsepsiyani amaliy jihatdan tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Oziq-ovqat sanoatiga yo'naltiriladigan investitsiya loyihalarini tanlashda hajm ko'rsatkichlari bilan bir qatorda resurs, transformatsiya va realizatsiya konturlarining har biri bo'yicha baho hisobga olinsin, mablag' ustuvor ravishda eng past baholi konturga yo'naltirilsin.

2. Xom ashyo bazasining barqarorligini ta'minlash uchun qayta ishlash korxonalari va xom ashyo yetkazib beruvchilar o'rtasidagi uzoq muddatli shartnomaviy aloqalar kengaytirilsin, xom ashyo sifat indeksini muntazam kuzatib borish tizimi joriy etilsin.

3. Saqlash va logistika infratuzilmasini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadli sarmoyani ko'paytirish orqali realizatsiya konturidagi yo'qotishlar kamaytirilsin.

4. Mavsumiy quvvat nomutanosibligini kamaytirish maqsadida qayta ishlash quvvatlarini turli mavsumdagi xom ashyo turlariga moslashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqilsin.

5. Korxonalar samaradorligini baholashda yagona umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'rniga uch kontur bo'yicha alohida ko'rsatkichlar tizimidan foydalanilsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aigner, D., Lovell, C. A. K., & Schmidt, P. (1977). Formulation and estimation of stochastic frontier production function models. *Journal of Econometrics*, 6(1), 21-37. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(77\)90052-5](https://doi.org/10.1016/0304-4076(77)90052-5)

2. Banker, R. D., Charnes, A., & Cooper, W. W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management Science*, 30(9), 1078-1092. <https://doi.org/10.1287/mnsc.30.9.1078>

3. Battese, G. E., & Coelli, T. J. (1995). A model for technical inefficiency effects in a stochastic frontier production function for panel data. *Empirical Economics*, 20(2), 325-332. <https://doi.org/10.1007/BF01205442>

4. Charnes, A., Cooper, W. W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European Journal of Operational Research*, 2(6), 429-444. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(78\)90138-8](https://doi.org/10.1016/0377-2217(78)90138-8)

5. Debreu, G. (1951). The coefficient of resource utilization. *Econometrica*, 19(3), 273-292. <https://doi.org/10.2307/1906814>

6. Färe, R., Grosskopf, S., & Lovell, C. A. K. (1994). *Production frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511551710>

7. Farrell, M. J. (1957). The measurement of productive efficiency. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 120(3), 253-290. <https://doi.org/10.2307/2343100>

8. Kader, A. A. (2005). Increasing food availability by reducing postharvest losses of fresh produce. *Acta Horticulturae*, 682, 2169-2176. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2005.682.296>

9. Koopmans, T. C. (1951). An analysis of production as an efficient combination of activities. In T. C. Koopmans (Ed.), *Activity analysis of production and allocation* (pp. 33-97). New York: Wiley.

10. Leibenstein, H. (1966). Allocative efficiency vs. "X-efficiency". *The American Economic Review*, 56(3), 392-415.

11. Parfitt, J., Barthel, M., & Macnaughton, S. (2010). Food waste within food supply chains: Quantification and potential for change to 2050. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 365(1554), 3065-3081. <https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0126>

12. Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. New York: The Free Press.

13. Reardon, T., & Timmer, C. P. (2012). The economics of the food system revolution. *Annual Review of Resource Economics*, 4, 225-264. <https://doi.org/10.1146/annurev.resource.050708.144147>

14. Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The Review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320. <https://doi.org/10.2307/1926047>
15. Traill, B., & Pitts, E. (Eds.). (1998). *Competitiveness in the food industry*. London: Blackie Academic & Professional.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Sanoat statistikasi: rasmiy ma'lumotlar. <https://stat.uz>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, sentabr, 9-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi** rayosatining **2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. ГОСТ 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**